

samvittighetsfulle hadde distansert seg fra baktroppen, de tenkte som rett og riktig var på dem som ventet ved Bleikåa.

Om ikke alle lesere er klar over det: T.T. har lagt om ruten over Krossåfjell, den følger ikke den inntegnede stien på kartet 1721 III Tydal, der går den nord om a. Svarttjern, mens den nye ruten, inntegnet på Turkart Sylane, går rett over Krossåfjell til Bleiksjøen. Vi var ikke oppmerksom på dette. Da dessuten ny-merkingen ikke var helt god i vesthellingen av Krossåfjell (hermed være vardesjefen underrettet), havnet fortroppen nede ved nordenden av Bleiksjøen, og der var ingen merking. Da kom kartet omsider frem, og i hastverket ble Bleiksjøen forvekslet med a. Svarttjern. De av leserne som følger med på 1721 III Tydal, vil forstå avgjørelsen: fortroppen ville ta en rask spurt nordover og komme inn på den på kartet inntegnede sti. Men det er jo så: når utgangspunktet er som galest blir resultatet som fatalest – stien lå jo i virkeligheten *sør* for fortroppen. Spurten ble både rask og lang. Fortroppen havnet langt ute i geografien, faktisk utenfor kartet og i et for dem helt ukjent terreng. Baktroppen hadde faktisk sett ryggen av de to der de fór nordover fra – ja, altså ikke fra a. Svarttjern, men fra Bleiksjøen og uten å ane at fortroppen alt var kommet på villstrå. Og selvfølgelig – da baktroppen kom til Bleikåa manglet de to! For å gjøre en lang historie kort: de traff under sin raske marsj i det totalt ukjente en kar som på sene lørdagskvelden var ute og blinket i skauen! Han ble raskt orientert om den noe pinible situasjonen. Han fikk dem loset ned til vei og sin egen bil – og ut på kvelden var gruppen igjen samlet, nå til en avslutningsfest etter en særdeles hyggelig, om enn noe våt tur i de trønderske Sylene.

Gammel industri i utmarka

– Tjærebrenning

Av ARNFINN KJELLAND

Innledning

I gamle dager var ord som «rekreasjon» og «fritidssysler» ikke oppfunnet. Tilværelsen gikk ut på arbeid til livets opphold, hvile og religiøse sysler. Fritid i vår forstand eksisterte ikke, unntatt for en svært fåtallig overklasse.

Men likevel ble fjellet og utmarka brukt – og det kunne være tider med adskillig mer omfattende menneskelig virksomhet da enn nå. Den gang var folk imidlertid på arbeid når de var i fjellet. De viktigste virksomhetene var setring og markaslått. Dette var før det var snakk om import (eller egenproduksjon) av kraftfô eller kunstgjødsel – det var ikke andre ressurser å ta av enn de som var naturgitt innafor bygdegrensene.

Med folketallsøkningen utover 1700- og 1800-tallet økte presset på disse ressursene sterkt. Setrer ble ryddet stadig lenger og lenger inn i fjellet, slåtteng likeså. Seterkveene ble dyrket, høyet slått og tørket og kjørt heim vinterstid.

Markaslåtten startet umiddelbart slåttene heime var ferdig, gjerne omkring 1. august. Den kunne foregå helt til snøen kom, da den var på det mest intense i siste halvdel av 1800-tallet. Markaslåtten var utvilsomt den viktigste virksomheten, økonomisk sett. Det skyldes at driftsprinsippene dengang var forskjellig fra i dag. Fordi folk måtte være tilnærmet sjølforsynte med matvarer, ble dyrkajorda i det alt vesentlige nyttet til korndyrking. Og dess større buskap en gard hadde, dess mer gjødsel fikk de gjennom innefotingstida, altså dess mer korn kunne avles.

Matproduksjonen av husdyra var, så rart det enn kan høres i dag, av liten betydning. Denne produksjonen foregikk stort sett om sommeren, i setertida, og produktene (ost og smør) gikk ofte til salg

Myrhjell, kanskje 150 år gammel, vurdert etter graden av gjengroing. Fra området mellom Grana og Levra på Nerskogen.

(Arnfinn Kjelland)

for å skaffe mynt til skatter og avgifter. Om vinteren ble dyra sultefofet, og ga ikke melk. Og, dess mer fo' bonden kunne skaffe fra utmarka, dess flere kyr kunne han holde over vinteren, og altså tilsvarende mer gjødsel til kornåkrene.

Dette var hovedmønsteret for det store flertallet av bønder og husmenn inntil slutten av forrige hundreår her til lands (iallefall i Trøndelag og de store dalførene på Østlandet). De aller fleste hadde all sin tid opptatt i virksomhet knyttet til dette mønsteret. Det var ikke ressurser til annet. Noen svært få kunne riktignok skaffe seg et brukbart innkomme av jakt og fangst, og i en del områder var nok arbeid i tilknytning til skogsdrift og bergverk viktig, men det endrer ikke hovedbildet.

Men det var andre virksomheter i fjellet og utmarka, som kunne være viktige nok for enkeltpersoner, og som har satt spor etter seg.

Spor vi ser den dag i dag, om vi bare ser etter. I det etterfølgende skal vi se litt på en slik næring, *brenning av tjære*.

Tjærebrenninga i de eldste tider.

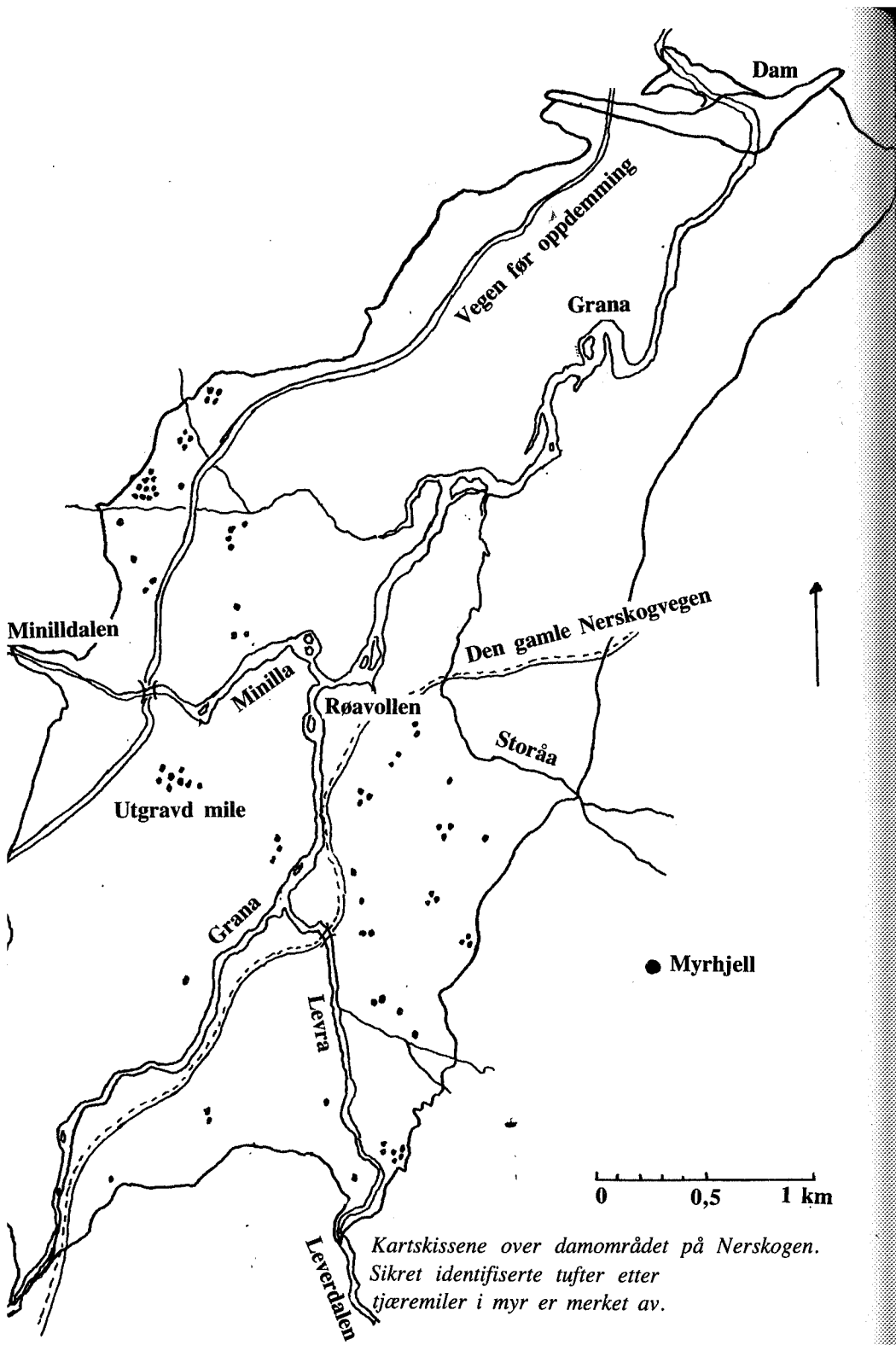
Tjære har det vært behov for i tusenvis av år – helt siden våre forfedre begynte å bygge båter av treplanker isteden for bare å hule ut stokken. Det er rimelig å tro at de hadde kjennskap til tjæra før – ved å observere furuveden brenne kunne de se det piplet fram et flytende stoff, som igjen tok til å brenne. Hvordan de kom seg på å bruke dette stoffet til impregnering kan vi spekulere på – men de gjorde det ihvertfall.

Det er ellers lite konkret vi vet om framstilling, bruk osv. i riktig gammel tid. Vi har noen spredte opplysninger om avgifter til det offentlige som ble betalt med tjære, og salg på enkelte markedsplasser. Noen eksportoppgaver finnes, som sammen med forsøk fra øvrigheta på å begrense denne virksomheten kan tolkes dit hen at omfanget kanskje ikke var så lite.

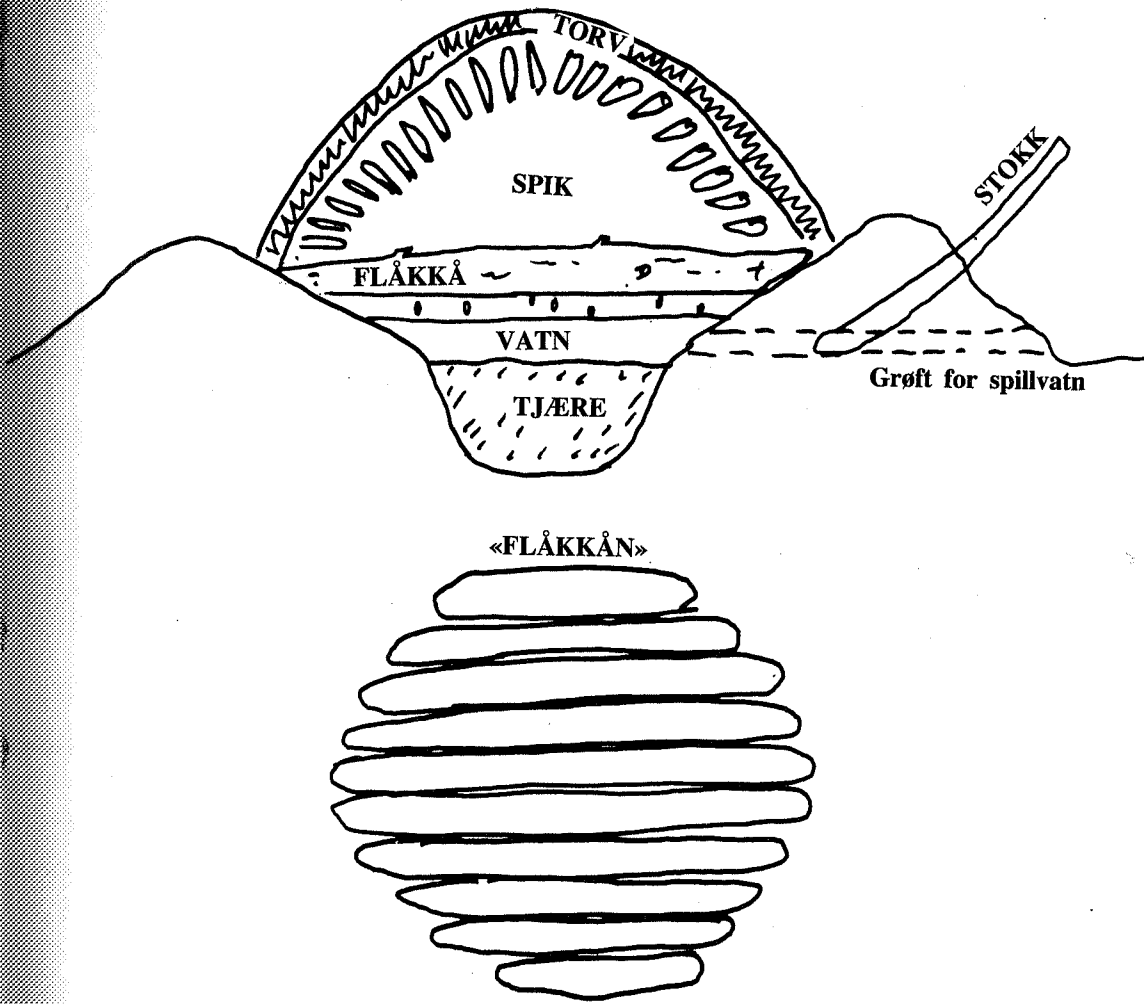
Framstillingsmåter

Tjære ble framstilt hovedsaklig av fururøtter. Røttene ble kløyvd opp i såkalt «spik» (tyrispik), tildekt og antent. Tildekkingsmaterialet var gjerne jord eller myr, som førte til ufullstendig forbrenning slik at tjæra ble utskilt. Det anlegget som ble nyttet til dette, ble kalt ei tjæremile. Vi kjenner i dag til to forskjellige miletyper. Den langt vanligste kalles «bakkhjell».

Navnet er sammensatt, og det første leddet sikter til at mila var plassert i en skråning, en bakke. Ordet «hjell» finnes i mange sammensetninger, bl.a. i stedsnavn, og er i den sammenheng beskrevet som «...noget fladt, som ligger høit.» (O. Rygh: Norske Gaardnavne. Indledning). I en bakkhjell sikter ordet til den plattingen, som oftest svakt traktformet, som tyrispiken ble stablet oppå før den ble tildekt. Ved forbrenninga rant så tjæra inn mot midten av hjellen (p.g.a. at den var traktformet), der det var et hull. Under hullet gikk det ei trena ut til sida (det var derfor dette anlegget ble plassert i en bakke), der tjæra rant ned og ut før den ble samlet i tønner. En slik hjell kunne være ganske stor, flere meter i diameter.

Kartskissene over damområdet på Nerskogen. Sikret identifiserte tufter etter tjæremiler i myr er merket av.

Prinsippskisse over myrhjellen. Under «flåkkån» sto det altså vatn, som ble presset opp etterhvert som tjæra rant ned. Den grøfta som er avmerket ut til sida, var for overvatnet slik at det ikke skulle nå opp til mila. Stokken blokkerte grøfta inntil vatnet nådde opp, slik at det ikke kom inn luft den vegen. Da kunne hele mila ta fyr.

Bakkehjellen var inntil for noen år siden den eneste typen tjæremiler som var kjent her i landet. Men på slutten av 60-tallet fikk arkeologene i Trøndelag en del meldinger om funn av redskaper og rester etter en ukjent anleggstype i myr. Redskapene pekte mot tjærebrenning, men det var innledningsvis ikke råd å fastslå dette. Andre forslag var at det hadde vært anlegg for trekullbrenning, fangstinnretninger, rester etter ofring i førkristen tid, anlegg til utvinning av jern av myrmalm o.a. Etterhvert kom likevel arkeologene til at det var rester etter tjæremiler en hadde funnet, men av en inntil da ukjent type. På grunn av plasseringen ble den kalt *myrhjell*.

Tjæremiler i myr på bunnen av Granasjøen

Denne typen miler var altså tidligere ukjent. Og såvidt meg bekjent er den ennå ikke registrert utenfor Trøndelag. Selv var jeg sammen med tre andre sommeren 1979 engasjert av Fylkeskonservatoren for å registrere nyere kulturminner i det området på Nerskogen i Rennebu som skulle demmes ned i forbindelse med Orkla-Granareguleringa. Der ble vi tidlig oppmerksom på at slike anlegg fantes, i store mengder. Tilsammen ble det registrert tufter etter 81 miler, innenfor ca. halvparten av det området som nå er Granasjøen. Resten av området var allerede ødelagt da registreringa foregikk, av anleggsvirksomhet.

I forbindelse med registreringa foretok vi også utgravning av ei tuft, og kunne på bakgrunn av den danne oss et bilde av hvordan anlegget hadde vært brukt. I samme forbindelse kom vi i kontakt med sønnen til den personen som etter sigende hadde brent den siste myrhjell i Rennebu, Ola Rokkones (f. 1890, d. 1982). Han hadde et usedvanlig godt minne, og kjente godt til teknikken. Beskrivelsen i det følgende bygger på egne funn og Ola Rokkones' beretninger.

Tjærebrenning i gamle dager. Myrmiler.

Når det skulle tilvirkes tjære, startet arbeidet alt et år før selve brenningen tok til. Da måtte en finne et passende sted, med tilgang på fururøtter. Det beste var et sted der det tidligere hadde vært drevet

skogsdrift, slik at stubbene sto igjen. Det burde være 30–40 år siden trærne var felt, da ble tyrispiken best.

Foruten råvarer, fururøttene, måtte det finnes ei myr i nærheten. Det er vanligvis ikke noe problem i Trøndelag... Når så stedet var bestemt, var det til å bryte opp røttene. Det skjedde gjerne på ettersommeren, og røttene ble så satt opp «på klørne» (altså snudd slik at de sto på stubbenden og noen av røttene) til tørking. Slik sto de så over den verste vinteren.

Utpå vårparten var det så til å kløyve røttene. Først skulle de grovkløyves, tørke videre og så finkløyves til spik. Den siste kløyvinga foregikk like ved selve mila, med en tømmerstokk som anlegg. Denne stokken finner vi gjerne igjen ennå, nedvokst i myra ved tuftene av mila.

Så var det til å lage selve mila, før brenning kunne foregå. Dette foregikk helst i «håbbåla», tida mellom vår- og slåttonn. En passelig plass i myra ble funnet, der det ble gravd et hull. Hullet ble foret med bjørkenever. Deretter ble det felt et passende antall friske furutrær, som ble kløyvd på langs. Halvklovningene ble så kuttet i passende lengder, og lagt over hullet i myra slik at de dannet en sirkelformet plattning. Den runde sida av stokkene vendte opp. I Rennebudialekten ble denne platten kalt en «flåkkå».

Oppå «flåkkå» ble så selve mila bygd. Spiken ble stablet, flis for flis, i sirkel slik at en fulgte formen på «flåkkå», til stabelen var tilnærmet halvkuleformet. Det var svært viktig at denne stablinga ble gjort riktig, slik at forbrenninga gikk riktig for seg.

Deretter ble mila tildekt, med torv skåret opp av myra i nærheten. Den første indikasjonen vi har når vi leter etter slike gamle miletufter er gjerne firkantede felter i myra, der torva engang har vært fjernet. Ser vi et slikt felt, er det gjerne ei gammel miletuft i nærheten.

Når så tildekkingen var ferdig, skulle mila antennes. Deretter var det å holde vakt døgnkontinuerlig, for å passe på at mila ikke sloknet eller ilden ikke tok overhånd. Det måtte altså luftes av og til, eller skvettes på vann alt ettersom. Tida som gikk med til å brenne ut ei mila har vi ikke klart å anslå.

Det som skjedde ved forbrenninga, var altså at tjæra ble utskilt og rant ned mellom halvklovningene i «flåkkå» og ned i det neverforede hullet i myra. Der sto det sjølsagt vatn, og det bidro til å sikre produktet mot å ta fyr. Dessuten førte det til at tjæra skilte seg

«Flåkkå» fra utgravd hjell rekonstruert oppå bakken. (Arnfinn Kjelland)

slik at den tyngste delen sank til bunns, mens den lettere fløt oppå. Den letteste var den som var reknet for å være best, den ble bl.a. brukt som medisin. Den grovere gikk til impregnering.

Når så mila var utbrent, hadde produsentene to produkter klare. Det viktigste var sjølsagt tjæra, men av den ufullstendig brente tyrispiken var det nå dannet *trekull*. Kull fra tjæremiler var reknet for å være den fineste, fordi råstoffet var så godt. I de vanlige kullmilene ble det nyttet all slags raskvirke, og kullene ble gjerne deretter. Kull fra tjæremiler ble bl.a. nyttet som smiekull, i gardssmiene rundt om i bygda.

Den ringen vi gjerne ser fremdeles rundt miletuftene, er en blanding av den torva som ble brukt til overdekning, og trekullrester. Grav litt i en slik ring, og du finner kullrester.

Økonomisk betydning av tjærebrenninga

Historikere er ofte interessert i å vurdere en slik virksomhet i en større økonomisk sammenheng. Et naturlig spørsmål kan være om tjærebrenningen var viktig for en viss del av bygdefolket, og i så fall *hvor* viktig f.eks. i forhold til det tradisjonelle jordbruket, annen, skogsdrift, jakt og fangst osv.

Det er foreløpig ikke gitt noe svar på et slikt spørsmål. Det store antallet miletufter vi fant i neddemningsområdet på Nerskogen (81 stk. på 2–3 kv. km, kan tyde på at virksomheten var omfattende. Men det viktigste spørsmålet i denne sammenhengen er om milene ble brukt flere ganger (f.eks. inntil det ikke var mer røtter igjen i rimelig nærhet), eller om de var til engangsbruk. Det er foreløpig ikke besvart. Heller ikke Ola Rokkones kunne si noe om det.

Av ei favn tyrispik fikk de 1 tønne tjære (ca. 116 l). Milene kunne variere ganske mye i størrelse – opptil 8-10 meter i diameter. På slike gikk det et titalls favner spik, som da ga tilsvarende mange tønner tjære. Ved salg kunne de få 3-3,5 daler pr. tønne rundt midten av 1800-tallet – og 14 kr. i 1870-80-åra. Timebetalinga må vurderes som beskjeden.

Av spesiell interesse er det sjølsagt hvor gamle disse anleggene kan være. Vi vet at de yngste er ca. 100 år. Av gjengroinga har jeg, som amatør, trukket den slutningen at de eldste må være mer enn 300 år gamle. Det skyldes m.a. at etterhvert som rutinen i letarbeidet ble større, fant vi stadig flere og flere miler, den ene mer gjengrodd (og i ett med omgivelsene) enn den andre. Indikasjonen var hele tida kullrester som ble funnet inntil det vi antok var ei mile, så alle må regnes som sikre. Det kunne være opptil 40-50 cm fra overflata ned til kullene, og myra trenger en del tid på å vokse såpass.

Poenget er at hvis milene var engangsanlegg, og disse 81 milene var bygd og brukt over en periode på mer enn 200 år – ja da blir det mer enn 2 år mellom hver gang det ble brent tjære her. Og det kan neppe kalles en intensiv utnyttelse av disse ressursene. Særlig økonomisk betydning kan virksomheten heller ikke ha hatt.

Ble milene brukt flere ganger, endrer dette bildet seg. Dette er det altså såvidt jeg vet ennå ingen som har vært i stand til å fastslå sikkert, dessverre. Så spørsmålet om den økonomiske betydninga må ligge.

Forøvrig er jeg sikker på at arkeologene ved Videnskapsselskapets Museum i Trondheim vil sette pris på beskjed, hvis noen av TTs medlemmer (eller andre) mener å ha observert slike miletufter også utenfor Trøndelag-Nordmøre. Det er slett ikke sikkert de er behørig registrert.

Litteratur:

Oddmund Farbrege: Tjøremiler i myr, ei ny arkeologisk funngruppe.

Tidsskriftet *Heimen* 1976, s. 21–26.

Audun Dybdahl: Tjærebrenning i eldre tid. *Heimen* 1976, s. 71–80.

Arnfinn Kjelland: Nerskogen, midtbygdas forråds-kammer? Delkapittel til kulturhistorisk rapport fra neddemningsområdet på Nerskogen, 1979, utrykt. Fylkeskonservatoren i Sør-Trøndelag.

Øyvind Fenne: Arbeidsliv og årssyklus i Nerskogsdrifta. Delkapittel, samme undersøkelse.

